

УДК 376.3–053.4–056.313:7

Лисенкова Ірина Петрівна

кандидат педагогічних наук, професор кафедри,
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти
Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини вищого
навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини
«Україна» (м. Миколаїв, Україна)
e-mail: ip_lysenkova@ukr.net
ORCID: 0000–0003–0227–0840
DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).139774](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).139774)

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті проаналізовано основні діяльнісні теорії та місце емоційної сфери, емоцій, почуттів у них. Рудиментарна теорія емоцій розвиває еволюційну ідею про походження емоцій, оцінюючи їх з боку поведінкової сфери. Відповідно до біологічної теорії емоцій П. Анохіна, емоції в процесі еволюції удосконалювалися так само, як м'язи, зір і слух. Найбільш розвинена система емоцій у людини, оскільки у неї разом з біологічними потребами з'являються потреби фізіологічні. Єдина концепція свідомості і емоцій Ю. Александрова формує уявлення про емоції з погляду системної психофізіології. Системний підхід дозволяє більш глибоко визначити місце емоцій в організації мозкових процесів.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

Постановка проблеми. Емоційна сфера людини є важливим структурним елементом загального психологічного здоров'я. Вона досліджується починаючи з часів античності: ще Арістотель у своїх творах згадував та описував емоції та почуття людини. На сьогоднішньому етапі розвитку сучасної психологічної науки емоційна сфера, хоча ще не досконало вивчена і пізнана, в багатьох теоріях провідних вчених має певне своє відображення. Одним із підходів вивчення емоцій та почуттів є й діяльнісний підхід, про який докладно буде йти мова в даній статті.

Мета статті полягає у теоретичному дослідженні емоційної сфери в діяльнісних теоріях.

Результати дослідження. Рудиментарна теорія емоцій розвиває еволюційну ідею про походження емоцій, оцінюючи їх з боку поведінкової сфери. Після публікації робіт С. Darwin ряд психологів (G. Spencer і його учні, Т. Рибо і його школа, частина школи німецької біологічно орієнтованої психології) почали розвивати ідеї про біологічне походження людських емоцій з афектних і інстинктивних реакцій тварин. Передбачається, що емоції є залишковими проявами афектів, що колись супроводжували повноцінні біологічні реакції. Логіка даної теорії приводить до декількох спірних висновків про відмирання емоцій як таких і не пояснює різноманітність емоційного світу людини [10].

Відповідно до біологічної теорії емоцій П. Анохіна, емоції в процесі еволюції удосконалювалися так само, як м'язи, зір і слух. Найбільш розвинена система емоцій у людини, оскільки у неї разом з біологічними потребами з'являються потреби фізіологічні. Провідні емоції з негативним знаком сигналізують організму про відхилення в його внутрішньому середовищі, що активує відповідну програму дій. Завершення цілеспрямованих дій супроводжується позитивним емоційним фоном, що закріплюється в пам'яті тварини як «отримання нагороди». Таким чином, «провідні емоції беруть участь у формуванні функціональної системи, визначаючи вектор, тобто спрямованість поведінки, постановку мети, формування акцептора результату дії. Ситуативні емоції, що виникають при оцінці окремих етапів дії, дозволяють коригувати поведінку і досягати поставленої мети». Таким чином, основне інформаційне навантаження в біологічній теорії несе її знак, який маркує програму поведінки і додає останній певну спрямованість [12; 1; 2].

Потребнісно-інформаційна теорія емоцій П. Симонова розвиває ідею П. Анохіна про те, що якість емоції необхідно розглядати з позицій ефективності поведінки. Вся сенсорна різноманітність емоцій зводиться до уміння швидко оцінити можливість або неможливість активно діяти, тобто побічно прив'язується до активуючої системи мозку. Емоція представляється як якась сила, яка управляє відповідною програмою дій і в якій зафіксована якість цієї програми. З погляду даної теорії, передбачається, що «емоція є віддзеркалення мозком людини і тварин якої-небудь актуальної потреби (її якості і величини) і ймовірності (можливості) її задоволення, яку мозок оцінює на основі генетичного і раніше придбаного індивідуального досвіду» [15, с. 20]. Це твердження можна представити у вигляді формули:

$$E = \Pi \cdot (I_n - I_3),$$

де E — емоція (її сила, якість і знак); Π — сила і якість актуальної потреби; $(I_n - I_3)$ — оцінка ймовірності (можливості) задоволення даної потреби, на основі природженого (генетичного) і набутого досвіду; I_n — інформація про засоби, прогностично необхідні для задоволення існуючої потреби; I_3 — інформація про засоби, які має у своєму розпорядженні людина в даний момент часу. Враховуючи, що потреба (Π) розглядається як «спонука, негативна в біологічному сенсі для організму» [15, с. 35], то з формули стає ясно, що при $I_3 < I_n$ емоція набуває негативного характеру, а $I_3 > I_n$ — позитивного [15].

Єдина концепція свідомості і емоцій Ю. Александрова формує уявлення про емоції з погляду системної психофізіології. Системний підхід дозволяє більш глибоко визначити місце емоцій в організації мозкових процесів. Проводиться розподіл між поведінкою і емоціями, причому останні визначаються як феномен сенсорної сфери, еквівалент свідомості. Таке розуміння емоцій примушує інакше розставити акценти в розумінні самої свідомості. Згідно з викладеним матеріалом, «емоції характеризують реалізацію систем, що формуються на ранніх етапах онтогенезу і забезпечують мінімальний рівень диференціації (добре-погано). Свідомість характе-

ризує реалізацію систем, формування яких на пізніших етапах розвитку обумовлює прогресивне збільшення диференційованої в співвідношенні організму і середовища і ускладнення поведінки. Всі системи направлені на досягнення позитивних адаптивних результатів поведінки» [3, с. 14–15; 3, с. 201–235; 16, с. 1–37].

Психоаналітична концепція афекту і мотивації. Праці З. Фрейда [5] і його психоаналітична теорія по праву займають особливе місце в історії психології і в історії наук про поведінку. Але в рамках позначеної теми особливої згадки заслуговує запропонований З. Фрейдом спосіб аналізу механізмів функціонування особистості. Він відкрив нову область наукового пізнання — область людської мотивації, зробив її важливою частиною сучасної психології і тим самим став основоположником психодинамічної традиції [4]. Величезний інтерес в цьому відношенні представляє для нас фрейдівська концепція афекту, проте ми розглядатимемо її в загальному ключі, в контексті його теорії мотивації. У підставі класичної психоаналітичної теорії мотивації лежить фрейдівська теорія інстинктивних потягів. Відносно цієї теорії, як і відносно самого психоаналізу, погляди З. Фрейда постійно трансформувалися і розвивалися. У зв'язку з цим його переконання майже не піддаються точному визначенню і систематизації. Узагальнюючий виклад теорії психоаналізу, зроблений D. Rapaport [4, с. 173–257], вважається найбільш коректним, і саме це послужило основним джерелом екскурсу.

D. Rapaport застерігає читача від надмірних узагальнень, закликає не перебільшувати роль інстинктивних потягів в мотивації, оскільки, спираючись тільки на інстинктивні потяги, у край скрутно пояснити его детерміновані поведінкові феномени, такі як феномен психологічного захисту або феномен когнітивного синтезу і диференціації. Потяги ніяк не наближують до розуміння тієї ролі, яку відіграє в поведінці людини зовнішня стимуляція, або тих функцій свідомості, які виникають в результаті уваги до зовнішнього стимулу.

Інстинктивний потяг, або інстинктивний мотив, визначаються D. Rapaport як спонукальна внутрішня, або інтрапсихічна, сила, якій властиві: а) безумовність; б) циклічність; в) вибірковість і г) замінюваність. Саме ці чотири характеристики визначають спонукаючу природу потягів, або мотивів. З іншого боку, пізнавальну, або дослідницьку, поведінку в деякому розумінні можна розглядати як функцію зовнішнього подразника, детермінанти такої поведінки не виявляють циклічності, вибірковості або змінюваності [11].

Скрутно дати точне визначення афекту в рамках класичної психоаналітичної теорії. Складність викликана тим, що З. Фрейд і його послідовники у край широко трактували цей термін, навантажуючи його у міру розвитку теорії все більш і більш різноманітними значеннями. Так, у своїх ранніх роботах З. Фрейд пише, що афект, або емоція, — це єдина спонукальна сила психічного життя, а у своїх пізніх працях він «вже говорить про афекти як про інтрапсихічні чинники, фантазії, що будять, і бажання індивіда» [11, с. 191]. Завершуючи огляд психоаналітичних і інших даних,

D. Rapaport приходиться до наступного висновку: лише одна з теорій, що пояснює механізми виникнення емоцій, не суперечить емпіричним даним. Її суть полягає в наступному: сприйнятий ззовні перцептивний образ служить ініціатором несвідомого процесу, в ході якого відбувається мобілізація неусвідомлюваної індивідом інстинктивної енергії; якщо ця енергія не може знайти собі легального застосування (у тому випадку, коли інстинктивні вимоги конфліктні), вона випліскується зовні через інші канали у вигляді мимовільної активності; різні види такої активності — «емоційна експресія» і «емоційне переживання» — можуть виявлятися одночасно, по черзі або незалежно один від одного: відкритий прояв інстинктивного потягу табульовано культурою, і тому людині властиві постійні емоційні розрядки різної інтенсивності; в результаті цього психічне життя людини насичена не тільки описаними в підручниках «чистими» емоціями, такими як лють, страх і тому подібне, але і широким спектром інших емоцій, від найінтенсивніших до помірних, конвенціональних, інтелектуально-рафінованих [11, с. 37].

У психоаналітичній літературі розглядаються три аспекти афекту — енергетичний компонент інстинктивного потягу («заряд» афекту), процес «розрядки» і сприйняття остаточної розрядки (відчуття, або відчуття емоції). При цьому реалізація афекту і її плотський компонент розглядаються тільки в контексті виразу емоції, комунікативна цінність цих аспектів афекту була розпізнана психоаналізом лише після робіт E. Schachtel [13]. Проте D. Rapaport ще в 1953 році відмітив, що «афект як набір сигналів — такий же обов'язковий засіб пізнання реальності, як і мислення» [1, с. 196]. При цьому «заряд» афекту оцінюється кількісною або інтенсивнісною мірою, тоді як процес «розрядки» сприймається або відчувається індивідом в якісних категоріях.

Теорія З. Фрейда і психоаналіз в цілому розглядали перш за все негативні афекти, що виникають в результаті конфліктних потягів, — тому зрозумілий їх особливий інтерес до такого захисного механізму, як репресія. Проте афект за природою своєю є феноменом свідомості і не може бути об'єктом репресії. У свідомість не допускається тільки ідеаційний компонент інстинктивного потягу. Коли спрацьовують репресивні механізми, відбувається сепарація його ідеаційних і афектних компонентів. В результаті накладається заборона на передсвідомий катексис його інстинктивних репрезентацій і на вживання асоційованих з ними вербальних образів. Таким чином, механізм репресії запобігає конфлікт на одному з рівнів (наприклад, між інтересом, породженим лібідо і санкцією суперэго) і одночасно на іншому рівні знижується ризик формування невротичної або психосоматичної симптоматики. Якщо репресивні механізми дають збій, виникає конфлікт між несвідомим і передсвідомим і якісно інший, вже символізований афект предстає у свідомості. Цей афект негативний, він породжений конфліктно забарвленим уявленням, і тому поневолило це і може стати причиною психічного розладу [16].

Як R. Holt [6], так і інші автори — L. Kubie [8], B. Rubinstein, E. Peterfreund звертають увагу на той факт, що емпіричні дані не дозво-

ляють розглядати інстинктивний потяг як якусь психічну енергію або інстинктивну спонукальну силу. На думку R. Holt, незважаючи на те, що сексуальний потяг, агресію, страх і інші афектні феномени можна розглядати як біологічно детерміновані, природжені («хоча і такі, які спостерігаються в найрізноманітніших модифікаціях») реакції, вони активізуються лише в результаті усвідомлення індивідом зовнішнього тиску — тобто під впливом значущих аспектів оточення [6], які краще всього можуть бути визначені в термінах суспільних встановлень і розпоряджень.

Пропонуючи свою теорію мотивації, R. Holt спирається на поняття «бажання» в тому сенсі, як його розумів Фрейд у своїх ранніх роботах, і визначає його як «когнітивно-афектне поняття, що формулюється в термінах сенсу тієї або іншої дії і припущень про приємний або неприємний результат» [6, с. 179]. У концепції G. Klein головна властивість мотиваційної системи полягає в «перцептивно-оцінному розузгодженні». Розузгодження в цьому випадку трактується як свідоме, передсвідоме або несвідоме зіставлення перцептивного образу і образу, створеного уявою, а потім висновок про їх співвідносну цінність.

Роботи Х. Люїс, присвячені ролі сорому і відчуття провини в розвитку особистості, в психопатології і психотерапії, спираються на теорію психоаналізу, на дослідження експериментальної психології і особистісно орієнтованої психотерапії. У своїй найбільш відомій праці «Сором і провини в неврозах» [9] вона звертається до вічної проблеми розмежування сорому і провини, розглядаючи ці дві емоції як самостійні і важливі чинники мотивації. Вона переконливо доводить, що дана проблема зобов'язана своїм виникненням Фрейдю; плутанина виникла з тих пір, як Фрейдю не вдалося провести чітку межу між «самозвеличенням» (self) і «его», з тих пір, як було прийнято за правило міркувати про «суперего» в термінах інстинктивних потягів (інстинкту смерті) і акцентувати роль афектного стану провини. В рамках збудованої Фрейдом теорії не знайшлося місця поняттю сорому, він не розглядав сором як складову суперего, як не зміг розпізнати і роль сорому в розвитку депресії.

В ході досліджень Х. Люїс показала, що боязнь або очікування ганьби виступає як стримуючий мотив в поведінці індивіда і як сила, що сприяє формуванню самоідентичності. З іншого боку, Люїс розглядає сором як емоційний стан, який у крайніх проявах може викликати розлади свідомості і особистісні проблеми і в цьому сенсі протилежне відчуттю особистісної автономії. Вона виявила, що у полезалежного пацієнта емоція сорому породжує ворожість, направлену всередину, на самого себе.

Полезалежність — полenezалежність, що розглядається як стиль перцептивно-когнітивної активності, визначає спосіб функціонування суперего. Так, у полезалежних пацієнтів з більшою вірогідністю спостерігатимемо прояви емоції сорому, а у полenezалежних — емоції провини.

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями стали: поперше, посилення на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно,

в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних в будь-якому іншому напрямі психології); по-друге, посилення на теоретичну неопрацьованість проблеми (порівняно, наприклад, з численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); по-третє, посилення на відіраність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя в цілому.

Без сумніву, ці посилення відображали ситуацію, що склалася. Але разом з тим це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна з обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе суперечністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.

Список використаних джерел і літератури

1. Анохин П. К. Эмоции // Психология эмоций. Тексты / Состав.: Ю. Б. Гиппенрейтер, В. К. Виллюнас. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 288 с.
2. Данилова Н. Н. Физиология высшей нервной деятельности / Н. Н. Данилова, А. Л. Крылова. — Ростов н/Д: Феникс, 2005. — 478 с.
3. Alexandrov Yu. I. I. Psychophysiological regularities of the dynamics of individual experience and the «stream of consciousness» // Neuronal bases and psychological aspects of consciousness. «World Scientific»: Singapour, N. Y. — London, 1999. — P. 278.
4. Darwin C. R. The expression of emotions in man and animals / C. R. Darwin. — Chicago, University of Chicago Press, 1965.
5. Freud S. Civilization and its discontents / S. Freud. — New York: Jonathan Cape and Hanson Smith, 1930.
6. Holt R. R. Beyond vitalism and mechanism: Freud's concept of psychic energy // Science and Psychoanalysis. — New York, Grune & Stratton, 1967. — P. 1-41.
7. Izard C. E. The face of emotion / C. E. Izard. — New York, Appleton-Century-Crofts, 1971.
8. Kubie L. S. The fallacious use of quantitative concepts in dynamic psychology / L. S. Kubie. — Psychoanalytic Quarterly, 1974. — P. 518.
9. Lewis H. Shame and Guilt in Neurosis. — New York: International Universities Press, 1971.
10. Posner J. The circumplex model of affect: An integrative approach to affective neuroscience, cognitive development, and psychopathology / J. Posner, J. A. Russell, B. S. Peterson // Development and Psychopathology. — 2005. — № 17. — P. 715-734.
11. Rapaport D. On the psychoanalytic theory of motivation / D. Rapaport // M. R. Jones (Ed.). Nebraska Symposium on Motivation. - Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1960. — P. 173-257.
12. Saltykov A. Anticipation and the Concept of System-Forming Factor in the Theory of Functional Systems / A. Saltykov, S. Grachev // Nadin M. (eds) Anticipation: Learning from the Past. Cognitive Systems Monographs. — 2015. — Vol. 25.
13. Schachtel E. O. Metamorphosis / E. O. Schachtel. - New York, Basic Books, 1959.
14. Scott-Parker B. Emotions, behaviour, and the adolescent driver: A literature review // Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour. — October 2017. — Volume 50. — P. 1-37.
15. Simonov P. V. The need-informational theory of emotions // International Journal of Psychophysiology. — March 1984. — Volume 1. Issue 3. — P. 277-289.
16. Singer J. L. Repression and dissociation / J. L. Singer. — Chicago, University of Chicago Press, 1990.

References

1. Anokhin, P. K. (1984). Emotsii [Emotions]. *Psikhologiya emotsiy. Teksty [Psychology of emotions. Texts]*. Yu. B. Gippenreyter, V. K. Vilyunas (Ed.); Moscow: MGU [in Russian].
2. Danilova, N. N., & Krylova, A. L. (2005). *Fiziologiya vysshey nervnoy deyatel'nosti [Physiology of higher nervous activity]*. Rostov n/D: «Feniks» [in Russian].
3. Alexandrov, Yu. I. (1999). I. Psychophysiological regularities of the dynamics of individual experience and the «stream of consciousness». *Neuronal bases and psychological aspects of consciousness*. Singapore, New York, London: «World Scientific».
4. Darwin, C. R. (1965). *The expression of emotions in man and animals*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Freud, S. (1930). *Civilization and its discontents*. New York: Jonathan Cape and Hanson Smith.
6. Holt, R. R. (1967). Beyond vitalism and mechanism: Freud's concept of psychic energy. *Science and Psychoanalysis*. J. H. Masserman (Ed.) New York: Grune & Stratton.
7. Izard, C. E. (1971). *The face of emotion*. New York: Appleton-Century-Crofts.
8. Kubie, L. S. (1947). The fallacious use of quantitative concepts in dynamic psychology. *Psychoanalytic Quarterly*, Vol. 16, 4, 507–518.
9. Lewis, H. (1971). *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International Universities Press.
10. Posner, J., Russell, J. A., & Peterson, B. S. (2005). The circumplex model of affect: An integrative approach to affective neuroscience, cognitive development, and psychopathology. *Development and Psychopathology*. Vol. 17, 715–734.
11. Rapaport, D. (1960). On the psychoanalytic theory of motivation. *Nebraska Symposium on Motivation*. M. R. Jones (Ed.) Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
12. Saltykov, A., & Grachev, S. (2015). Anticipation and the Concept of System-Forming Factor in the Theory of Functional Systems. *Anticipation: Learning from the Past. Cognitive Systems Monographs*. Nadin M. (Ed.) Springer: Cham.
13. Schachtel, E. O. (1959). *Metamorphosis*. New York: Basic Books.
14. Scott-Parker, B. (2017). Emotions, behaviour, and the adolescent driver: A literature review. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*. Vol. 50, 1–37.
15. Simonov, P. V. (1984). The need-informational theory of emotions. *International Journal of Psychophysiology*. Vol. 1, 3, 277–289.
16. Singer, J. L. (1990). *Repression and dissociation*. Chicago: University of Chicago Press.

Лисенкова Ирина Петровна

кандидат педагогических наук, профессор кафедры,
заведующий кафедрой психологии и специального образования
Николаевского межрегионального института развития человека высшего
учебного заведения «Открытый международный университет развития
человека «Украина» (г. Николаев, Украина)

ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В ИССЛЕДОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Резюме

В статье проанализированы основные деятельностные теории и место эмоциональной сферы, эмоций, чувств в них. Рудиментарная теория эмоций развивает эволюционную идею о происхождении эмоций, оценивая их со стороны поведенческой сферы. Согласно биологической теории эмоций П. Анохина, эмоции в процессе эволюции совершенствовались так же, как мышцы, зрение и слух. Наиболее развита система эмоций у человека, поскольку в него вместе с биологическими потребностями, появляются потребности физиологические. Единая концепция сознания и эмоций Ю. Александрова формирует представление об эмоциях с точки

зрения системной психофизиологии. Системный подход позволяет более глубоко определить место эмоций в организации мозговых процессов.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

Lysenkova Iryna Petrivna

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

Head of the Department of Psychology and Special Education

Mykolayiv Interregional Institute for the Development of Higher Educational Institution «Open International University of Human Development» Ukraine

«(Mykolaiv, Ukraine)

ACTIVITY APPROACH IN THE STUDY OF EMOTIONAL SPHERE

Abstract

Rudimentary theory of emotions develops an evolutionary idea of the origin of emotions, evaluating them from the behavioural sphere. After the publication of works by Ch. Darwin, a number of psychologists (G. Spencer and his students, T. Ribot and his scientific school, part of the school of German biologically oriented psychology) began to develop ideas about the biological origin of human emotions from the affective and instinctive reactions of animals. It is assumed that emotions are the residual manifestations of affects that once accompanied the complete biological reactions.

In accordance with the biological theory of emotions of P. Anokhin, emotions in the process of evolution have been perfected in the same way as muscles, eyesight and hearing. The system of emotions is the most developed system in human, because it, along with biological needs, there are physiological needs. The leading emotions with a negative sign signal the body about the deviation in its internal environment, which activates the corresponding program of action. Completion of purposeful actions is accompanied by a positive emotional background, which is fixed in the memory of the animal as «receiving a reward.»

The need-information theory of emotions of P. Simonov develops the idea of P. Anokhin that the quality of emotion should be considered from the standpoint of the effectiveness of behaviour. All sensory diversity of emotions is reduced to the ability to quickly assess the possibility or impossibility of actively acting, that is indirectly tied to the activating system of the brain. Emotion is represented as some kind of force that manages the appropriate program of action and in which the quality of this program is recorded.

The united concept of consciousness and emotions of Yu. Alexandrov creates an idea of emotions in terms of system psychophysiology. The system approach allows deeper to determine the place of emotions in the organization of brain processes. A division is made between behaviour and emotions, and the latter are defined as the phenomenon of the sensory sphere, the equivalent of consciousness.

Key words: emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2018.